

PATTAN A LABDA

Zoltán Gábor: Szép versek 1944

(játék)

Ki a vers címzettje?

[...]

*nem keresed, mit és miért akarhat,
csak úgy érzed, nincs más, aki
jobban tudjon bármit, mint ahogy ő tud,
s szentiül hiszed beváltja, amit ígér,
s esküdni kezdel rá, mint Istenre, szentre,
nevével ébredsz, nevével alszol este,
nélküle nem látod a jövőt szépnek,
benne látsz Hitet, Hazát, Törvényt,
s úgy érzed, meghalni érte
a legszebb álommal felér!*

[...]

(előzmények)

Zoltán Gábor *Orgia* című regénye az elmúlt évtized legfontosabb és legmaradandóbb könyvei közé tartozik. Szerzőjének korábban is jelentek meg szépirodalmi írásai, de a szélesebb körű elismerést inkább rádiós munkái (hangjáték-rendezés, irodalmi szerkesztés) és a 2016-os *Orgia* hozta meg a számára. A nyilasok Budapest tizenkettedik kerületében működő szervezetének 1944–45 téli mindennapjait egy dokumentumregény alaposágával és tárgyismeretével, de a magyar prózairodalom legnagyobb teljesítményeivel összevethető regénypoétikai eszköztárral, és nem utolsósorban a történelmiregény-irodalomban egészen újszerűnek számító szemlélettel bemutató regényt aztán nem sokkal később követte a *Szomszéd*. *Orgia előtt és után* című „esszéregény” (2018), amely valahol a műhelynapló, a memoár és a publicisztika műfajainak határterületére pozicionálta magát. Most pedig – az előző két könyv dizájnmegoldásait ügyesen folytató borítók között – a sorozat harmadik darabját vehetjük kézbe, melynek címe *Szép versek 1944*, alcíme: *abszurd antológia*.

A *Szomszéd*ban egy néhány oldalas eszmefuttatásban esett szó először a *Szép versek 1944* ötletéről. Ott ezt olvashatjuk: „Elképezelem, milyen lenne. [...] Pusztán a gondolat kísérlet erejéig, vegyük számításba, mit termeltek a magyar

Kalligram Kiadó
Budapest, 2020
368 oldal, 3990 Ft

költők abban a háromszázhatvanhat napban! [...] Érdekes gyűjtemény lenne, semmi kétség. Eljátszani, hogy egyek voltak ők, magyar költők. Utólag összesodorni a szálakat!”¹ Az új kötet tehát e gondolat kísérlet eredménye, a közéletből – a kultúra közéletéből is – a háború idején és ma is ugyanúgy hiányzó „nemzeti egység” fiktív megkonstruálásának *játéka*, ami, persze, nagyon komoly játék. Ám míg ott mindössze öt költő neve szerepelt mint lehetséges antológiahős (Alföldi Géza, Erdélyi József, Mécs László, Radnóti Miklós, Vas István), a valóban elkészült *Szép versekben* már több mint száz alkotó kapott helyet. Közülük – csak érdekességként mondom – 1944-ben a legidősebb Heltai Jenő volt hetvenegy évével (a német megszállástól egy éven át kitartóan vezetett naplója néhány éve jelent meg), a két legfiatalabb pedig a tökéletesen – és nem véletlenül – elfeledett Darázs Endre (aki ’44-ben tizennyolc volt) és a nála egy évvel idősebb Erdős Péter, aki később a Kádárkori könnyűzenei politika fő machinátora lett, és zsenéi alapján szintén nem annyira meglepő, hogy végül más hivatást szabott rá a sors. Három tökéletesen különböző életpályára, az egyetlen közös bennük, hogy „egyek voltak ők, magyar költők”.

A kötet címe természetesen a Magvető Kiadónál 1963 óta megjelenő kortárs költészeti antológiára utal, amely egy év legjobbnak ítélt verseit gyűjti össze a folyóiratbeli publikációkból. Ennyiben valóban abszurd a kötet, hiszen 1944-ben nem létezett a sorozat. De Zoltán Gábor könyve erre nem hasonlít; ráadásul műfajjelölő alcíme ellenére valójában nem abszurd és nem is antológia, hanem komoly, kötet terjedelmű esszé, nagyon sok versidézzel. Hogy az esetek túlnyomó részében nem teljes versek, hanem csak hosszú részletek közléséről van szó, annak, mint egy interjúból tudjuk, szerzői jogi okai is voltak – de úgy érzem, ezek végső soron eltörpülnek a koncepcionális és műfaji megfontolások mellett, amelyekből szintén esszéisztikus szöveg és nem verseskötet következik. Zoltán Gábor célja ugyanis elsősorban nem is a versek antológiába gyűjtése volt, hanem – a második világháború utolsó éveinek eseményeit különböző irodalom-, társadalom- és esztétikai megközelítésekkel feldolgozó nagy projektje harmadik állomásaként – a verseken, azok elrendezésén és a hozzájuk fűzött kommentárokon keresztül kívánt kérdéseket és állításokat megfogalmazni.

De miről?

Van egyrészt – a *Szomszéd*-ből idézett eredeti ötlet szellemében – egy intézménytörténeti és szociológiai fókuszú, de valójában irodalomtörténeti kérdésfeltevés: hogy milyen verseket írtak a magyar költők 1944-ben? Hogyan néztek ki a lapok irodalmi rovatai? És egyet hátrébb lépve: egyáltalán milyen újságok, folyóiratok működtek akkor, ezeket kik szerkesztették, és kik írták tele? Talán erre vonatkozna az alcímben jelölt „abszurditás”, de ez nem a legjobb szó, legfeljebb merészségnek mondanám azt a célkitűzést, amelyik a múltnak egy önkényesen kivágott szeletét, az akkori emberek gondolkodását, mindennapjait próbálja meg rekonstruálni fennmaradt írásos dokumentumokon keresztül. De igazán az az újdonság benne, hogy nemcsak olyan személyektől, akiket ma is ismerünk, hanem olyanoktól is, akiket, igaztalanul vagy sem, ilyen vagy olyan okból, elfeledett a közvélemény és/vagy az irodalomtörténet. Tehát ne csak Radnóti és Weöres Sándor, Nemes Nagy Ágnes és Kormos István, Zelk Zoltán és Faludy György művei sorakozzanak fel, hanem Alföldi Géza, Csordás Nagy Dezső, Darázs Endre, Liszt Nándor és sok más költő versei is. (Közülük sokat valóban abszurd dolog „szép vers”-nek nevezni.) A könyvnek ilyen irányú érdeklődése a felén túl, egy kiemelt helyen egyértelműen meg is fogalmazódik: „Ezeknek az íróknak, költőknek egy időben, egy térben kellett egymás mellett létezniük. Ha nem beszéltek is egy nyelvet, ugyanazon a nyelven kellett osztozniuk. Akkor is, ha ennek semmi értelmét nem látták vagy nem keresték. Létezik-e egyáltalán bármilyen értelme az egykorúságnak?” (212.) Egyértelmű válasz természetesen

¹ Zoltán Gábor: *Szomszéd*. Budapest, Kalligram, 2018, 302–305.

nincs – a „nemzeti egység” virtuális létrehozásának a minimálprogramja ez: egy az, ami egy időben egy helyen él. Innen lehet továbbgondolkodni.

Ezt egészíti ki azután az az általánosabb kérdés, hogy egy történelmi kor megismeréséhez – ha ez lehetséges egyáltalán – közelebb vihetnek-e az akkor született szépirodalmi alkotások. Zoltán Gábor könyveinél maradva: hogy a történelmi és levéltári forrásokon alapuló fikciós műnek (*Orgia*), valamint a személyes és közösségi emlékezet összefüggései esszéisztikus feldolgozásának (*Szomszéd*) a tanulságait(?), eredményeit(?) kiegészíthetik-e az azokban tárgyalt események nyomát is magukon viselő vagy csak egyidejű versek. Szélsőséges esetben akár negatív érvelés útján, vagyis hogy ha egy költő – mondjuk, Füst Milán – egyetlen verset sem írt 1944-ben, vagy ha egy másik, mára elfeledett szerző a Balaton fölött fodrozódó felhőkről írt negyven költeményt, akkor ezek a hallgatások valami helyett állnak-e? A szerzőt furdaló legfőbb kérdés persze ebből kibomlóan is a „nemzeti egységre” vonatkozik: hogy ez, a kortársi egyidejűség véletlenszerűségén túl, megmutatható-e másban is, akár hetvenöt évvel később, kutatómunka eredményeként. És ha jól értem, arra a kérdésre, hogy ennek az egységnek az utólagos megteremtésére irányuló kísérlet és az azzal járó szellemi munka hozzásegít-e jelenkori közösségi viszonyok megértéséhez, netán megváltoztatásához, Zoltán Gábor óvatos igennel felel.

(kontextus)

Az 1944–45-ös évek eseményeiről való – elsősorban nem történettudományi – beszédben az utóbbi öt-tíz évben, úgy látom, lassan áthelyeződtek a hangsúlyok. A rendszerváltástól kezdődően a holokauszt fogalma volt a diskurzus terének központja, vagyis az bizonyult a leginkább alkalmasnak arra, hogy a korszak borzalmaival megragadja. Érthető: a szabaddá vált nyilvánosságban a legnagyobb teret a legnagyobb botrány kapja. Mára azonban nagy hangsúllyal bírnak a kor egyéb jelenségei, történései is. Ilyen például Budapest ostroma; a nyilasok rémtettei; a rengeteg polgári és nem zsidó áldozat, akiket nem hurcoltak el vagy nem estek semmilyen zsidótörvény hatálya alá; az antifasiszta ellenállás csoportjainak működése; a háború utáni kitelepítések, antiszemita és svábellenes pogromok, vagy épp a változatos felségjelű uniformist viselő katonák által elkövetett nemi erőszak. Persze nem mintha eddig ne tudtunk volna ezekről – ám a vagonírozás és a szervezett emberölés lágerképei olyan erősen voltak mindenütt jelen, hogy hajlamosak voltak elhomályosítani a többi esemény reprezentációit.

Ennek a hangsúlyeltolódásnak sok oka lehet. Az egyik, hogy eltelt 1945 óta több mint hetven év, ami szimbolikusan, de ténylegesen is leképezi azt a háromnemzedéknyi időt, amely leteltével (ahogy Jan Assmann írja) a kommunikatív emlékezet kulturális emlékezetté alakul. Ez akkor következik be, amikor már nem élnek azok, akik az eseményt személyesen átérték; amikor a tárgyi nyomok már a múzeumokban vannak kiállítva; amikor a történekről tudomást csak másod-, harmadkézből lehet szerezni. Aki ma a második világháborúról beszél, az legnagyobbbrészt már nem túlélő, és emiatt természetes, hogy más (is) érdekli, mint a túlélőket.

Egy másik lehetséges ok, hogy a holokausztot a középpontba állító közösségi emlékezetmodell leginkább központi és diskurzusalakító magyar figurája, Kertész Imre, akinek Nobel-díjával mintegy a művelt külvilág ismerte el e beszéd létjogosultságát, később írásai esztétikai minőségében éppúgy, mint közéleti megnyilvánulásaiban igen ellentmondásos nyilvános szereplővé vált, és az is mind több és több – nem jogtalan – kritikát vonzott, ahogyan ő ezt a szerepét képviselte.

De emlékezetpolitikával összefüggő okokkal is magyarázható a fókusz lassú változása. Magyarországon nemcsak „nemzeti egység” nem volt talán soha, de emlékezetpolitikai konszenzusokat sem sikerült évtizedek, de évszázadok alatt sem kimunkálni. És – visszatérve a német megszállás utáni magyarországi eseményekre – hogyha a hivatalosan

erőszakolt narratíva szerint nem történt semmi, amiért magyar ember felelőssé tehető, akkor a kétkedőbb, érzékenyebb, kritikusabb szellemek felteszik a kérdést: tényleg nem? És kiderül, hogy... – Kiderül, a nagyobb közönség számára is, például azért, mert az elmúlt években kiadtak több olyan, korabeli naplót és más feljegyzéseket, memoárokat, amelyek módosítanak korábbi közös tudásunkon vagy hiedelmeinken. Vagy mert a történések is új dolgokat kezdenek kutatni.

Mindenesetre azt hiszem, hogy „a második világháború áldozataira” való közösségi emlékezet Auschwitz-központú, erőteljes hullámának talán utolsó és minden bizonnyal felülmúlhatatlan művészeti alkotása, egyben a diskurzus kinyitója más paradigmák felé, Kertész halála előtt egy évvel, a *Saul fia* volt.

A *Sorsstalanságtól* Márton László *Árnyas fútcájáig* a korszak szépirodalmi emlékeztetének is a holokauszt volt a homlokterében. A figyelem későbbi kitágulása a háború más fontos eseményeire azután tetten érhető volt az utóbbi időben például Nadas *Világló részletek*jében, Térey *A Legkisebb Jégkorszak*jában és *Rosmersholm*jában, Závada Pál utóbbi két regényében, de a legnagyobb erővel, újdonsággal és közönségsikerrel talán Zoltán Gábor *Orgiájában*.

(szép versek?)

A Zoltán Gábor könyvében közölt versek nagy része értéktelen vacak. Ám mivel a szerző alaposan beszámol forrásairól, kutatásmódszeréről, el kell fogadnunk válogatását reprezentatívnak. Ebből a gyűjteményből pedig az derül ki, hogy az 1944-ben írott versek túlnyomó része középszerű. Nagyjából amennyi a vérgőzös hungarista szöveg, annyi a remekmű is, és – néhány kivételtől eltekintve – utóbbiakat azok írták, akiket ma is jelentős alkotókként tartunk számon: Kassák, Radnóti, Weöres, Nemes Nagy, Illyés, Szabó Lőrinc, Áprily, Vas István. Nem érdektelen ugyanakkor, hogy ezek a költők *mit* írtak 1944-ben: Weöres például *A teljesség felét*, Radnóti eclogákat és razglednicákat, Vas István és Illyés Gyula lírai naplót, Nemes Nagy pedig remek szerelmes és szorongó lírai verseket – ezeket ritkán gondoljuk egymás kortársainak.

Vannak aztán olyan szereplői is a kötetnek, akik jóformán tökéletesen ismeretlenek, ám itt közölt műveik (igazi antológiákban) igazi antológiaverssé válhatnak. Ilyen például Urr Ida *Teniszjáték* című verse, a kötet egyik fénypontja, és egyben majdnem az egyetlen olyan szöveg, amely a zsidók deportálására utal („Valami pattan / tompa ütéssel / pattan a labda / pattan 1–2 / pattan 1–2 / nem hagyják abba, // üres a város / vagonba préselt / gyárosok / pékek / szemembe néznek”). De ilyen a szintén elfeledett Vándor Lajos itt közölt verse is (amely így kezdődik: „Sárga folttal a mellükön / menekülnek a körüti fák. // Távolról még utolsót lobban / felgyújtott városuk lángja // a Nyár.”), továbbá Keszthelyi Zoltán vagy Forgács Antal némelyik kiváló verse is.

De még ha ráirányítja is a figyelmet néhány remek versre és szerzőre, jelentős kánonátrendeződést egyáltalán nem ígér a kötet, pedig a módszerből következően akár hozhatna is. A válogatás, a szövegközlés és a kommentárok leginkább figyelemreméltó erénye ugyanis, hogy a szerző nem előítéletes és nem tendenciózus, mai tudását, utólagos irodalomtörténeti narratíváját semennyire nem vetíti rá anyagára. Mivel nem politika-, nem irodalom- és nem társadalomtörténeti művet ír, hanem az ezek közötti intellektuális térben elhelyezhető esszét, ezért megteheti, hogy fittyet hány a tudományos szakmunkák előírásaira, miközben azokat többnyire mégsem sérti meg.

A versek formailag és tematikailag is igen sokszínűek. De nem költészeti freak show a kötet, nincs mutogatás a nyilasokra vagy kommunistákra, elvégre miért ne írhatna bárki *szép verseket*. Olykor – ritkán – még a leginkább uszító propagandaversekben vagy a dilettáns közhelygyűjteményekben is felcsillan valami a nagy költészet lehetőségéből. Például a fűzfapoétának is csak megengedő jóindulattal nevezhető Gellért Sándor *A magyarok há-*

borújának ebben a néhány sorában: „Gyí, jó lovam, ez a pokol / hetes számú folyosója. / Erdőből egy rozstáblába, / rozstáblából szakadékba.” Az első két sor így, kontextusból kiragadva olyan erős szürrealista képnek tűnt, hogy nagy csalódás volt utána oldalakon keresztül ragrimes klapanciákat olvasni a katonáskodásról.

Öt tematikus fejezetre tagolódik a szöveg: az első a bombázások élményét megörökítő verseket, a második a háború közepette idillikus menekülési helynek tűnő balatoni és erdélyi tájra termékeit tartalmazza. A harmadik egységben található a vallási témákat vagy motívumokat használó (például a keresztény magyarokat Krisztussal azonosító) költemények, a negyedikben a szerelmes versek, az utolsó pedig a „haza” címszó alatt összegyűjtött szövegeket, bár inkább úgy látszik, hogy azokat vette fel ide a szerző, amelyek a másik négy csoportba nemigen fértek be sehová. A „haza” egyébként is az egyik kulcsmotívum az egész szövegben, ahogy a kézirásos széljegyzetek is mindig felhívják rá a figyelmet.

A fejezeteken belül általában sűrűn követik egymást a versek, de mindig megelőzi vagy követi őket kommentár. Ebben a vers szerzőjének rövid életrajza olvasható, sok esetben kevésbé ismert anekdotákkal, és mindig az 1944. évi eseményekre kihegyezve. Mivel Zoltán Gábor legfontosabb témája ez az év, abban minden költő és minden vers csak egy kis szereplője a nagy képnek; ezért jut ugyanannyi tér, mondjuk, Weöresnek és Alföldi Gézának. A versek kontextusául pedig egyszerre szolgálnak a belügyi és hadi események, a változó törvényi keretek, valamint a költők gyakran egymással is érintkező 1944-es élethelyzetei, döntései. (Feltűnően sokan nyaraltak például a Balatonnál. Már akit nem vittek el munkaszolgálatba vagy lágerbe. Persze, ott biztonságosabb is volt az élet, mint a nagyvárosokban.)

Jól eltaláltak tűnik ez a kisebb egységekből álló kommentárműfaj, de a kötetméretű esszé formájaként mégsem működik jól. Egyrészt a legtöbb esetben nagyon hiányzik valamilyen tágabb hatókörű reflexiók keret. Érezni, hogy ott van minden mondat mögött ez a szemlélet, de nincs leírva. Másrészt az egymás után sorjázó – ismétlem: többségében közép szerű – versek és a sok rövid életrajz- és pályakép-ismertetés gyorsan válik monotonná, mert nemcsak kitekintés nincs, hanem a betekintésre is kevés idő jut. A sokadik költőnél épp e miatt a katalógusszerűség miatt nem tudja fenntartani a szöveg azt a figyelmet, amely az érzékeny befogadáshoz szükségeltetne. Az a benyomásom, hogy az alcím („*abszurd antológia*”) volt meg előbb, mint a szöveganyag, és az ehhez való ragaszkodás miatt nem engedte meg magának Zoltán Gábor, hogy a vers és kommentár gyakran katalógusszerűvé váló sorozata helyett azt írjon, amiben pedig sokkal jobb: valódi esszét.

(megfejtés)

A bevezetőben idézett vers a *Szép versek 1944* 156. oldalán olvasható; eredetileg *A Nép* című hetilapban jelent meg 1944 augusztusában. Szerzője Alföldi Géza, a címe: *A Vezér!*, címzettje pedig természetesen Szálasi Ferenc. A költő augusztus 13-án egy budai villa kertjében olvasta fel művét a nemzetvezetőnek.² Sajnos nem tudjuk, hogyan reagált rá.

Zoltán Gábor művének legnagyobb eredménye, hogy ezt és a hozzá hasonló verseket, amelyek máskülönben örökre kihullanának mindenki emlékezetéből, nem hagyja elveszni. Ez pedig azért fontos, mert ha valaki elolvassa ezeket a szövegeket – és megismeri belőle valamennyire a kirekesztés, gyűlöletkeltés, uszítás, másrésről pedig az empátia és a szolidaritás irodalmi kódjait, retorikai hagyományait –, akkor feltehetően utána más szövegeket, ma keletkezőket is, másképp fog olvasni.

² Karsai László: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*. Budapest, Balassi, 2016, 293.